

ВІДГУК

на дисертаційне дослідження Фісун Катерини Геннадіївни
«Гендерна та расова емансипація в художній свідомості XIX століття:
філософсько-антропологічний аналіз»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія
культури

Тема дисертаційного дослідження Фісун Катерини Геннадіївни є вельми актуальною, коли трендом світового розвитку стала увага до становища дискримінованих меншин. Хоч на сьогодні їхні умови існування в розвинених суспільствах стали значно кращими, однак проблема залишається. Расові, гендерні, національні та інші меншини в різних частинах світу нерідко і тепер зазнають принижень та зневажаються. Саме тому дослідження причин такого становища даної категорії людей і особливо виявлення шляхів його подолання є злободенними і вимагають уваги до себе усіх, в тому числі і філософів. А, можливо, і в першу чергу філософів, адже не усвідомивши загальних передумов будь-якої проблеми, ми будемо плутатись в деталях, не зможемо звести їх в систему, образно кажучи не будемо спроможними «зв'язати кінці з кінцями».

Однак, для того щоб рефлектувати над проблемою, необхідно вже мати у сфері суспільної свідомості інтелектуальний матеріал, який накопичується у сфері духовної культури, вишуканою складовою частиною якої є культура художня. І тому не дивно, що дисертантка предметом свого філософсько-антропологічного аналізу проблем гендерної та расової емансипації обрала простір художньої свідомості, акцентувавши увагу на художній творчості в XIX столітті. І це знову має своє виправдання, адже «великі зрушення» можна «побачити» тільки на відстані, особливо коли мова йде про їхнє усвідомлення, зваживши на те, що самосвідомість як сутність філософської рефлексії здійснюється над свідомістю епохи.

І останнє, що хочеться сказати в якості попередніх міркувань, це те, що зайнявшись переважно аналізом проблеми в історичному минулому, дисертантка зуміла подати матеріал дослідження таким чином, що читача постійно переслідують думки про сучасність, виникає спокуса порівняти минуле із сьогоднішніми реаліями, що із задумів емансипації вдалось, а що ще потребує вирішення. В цьому полягає як актуальність, поданої на розгляд дисертації, так і свідчення того, що робота дійсно є філософською.

Відразу хочеться відмітити, що авторка свій філософсько-антропологічний аналіз візуальних проєкцій емансипації здійснює в контексті мультидисциплінарних методологічних підходів, що дозволяє їй досягти повноти в усвідомленні та концептуалізації обраної проблеми.

Перший із трьох розділів дисертації присвячений філософсько-антропологічному аналізу емансипаторських дискурсів в культурі XIX століття. Оскільки, у вступі зазначається, що «термін «емансипація» не має

єдиного й однозначного філософсько-теоретичного визначення» (с. 21), перший параграф розділу Катерина Геннадіївна починає з історичного екскурсу з метою визначитись з цим поняттям. Розглянувши зміст поняття «емансипація» в історичному минулому, вона приходять до висновку, що її правильно буде назвати, перефразовуючи М. Фуко «турботою про Інших», «оскільки фокус уваги суспільства, європейського суб'єкта переміщується від Я-суб'єктивності до суб'єктивності іншого, його тілесності, іншої сексуальності, іншої повсякденності і духовності» (с. 46). «Турбота про Інших тут розуміється як «внесення елементів гуманізму, толерантності, рівних і більш широких можливостей, права на свободу і самовизначення в рамках суспільних парадигм» (с. 47).

Далі дисертантка аналізує найбільш впливові емансипаторні дискурси філософії та суспільної свідомості ХІХ століття, які часто перехресувались і підсилювали один одного. Це теоретичні роботи феміністського руху, праці суфражистів та теоретиків американського аболіціонізму, філософія К. Маркса та його послідовників, теоретичні тексти прихильників єврейської емансипації, а також роботи З. Фрейда та близьких до його творчості наступників. Не залишились без уваги і роботи філософів ліберального спрямування, які своїми ідеями свободи, рівності, просвітництва, секуляризації суспільства сприяли становленню та розвитку емансипаторних рухів, утвердження в свідомості загалу цінностей емансипації.

Досліджуючи відображення процесу емансипації в художній свідомості, авторка звертається до першоджерел, які стосуються західно-європейського, північноамериканського, російського та українського культурного простору. При цьому долучає до аналізу також теоретичні праці, які присвячені дослідженню європоцентричного імперського дискурсу стосовно східної культури, зокрема роботи Е. Саїда. Звернення до одного із найбільш глибоких дослідників культури в частині її владної функції, допомагає Катерині Геннадіївні краще освоїти проблему залежності та свободи у сфері культурного буття та використати опрацьовану методологію для аналізу предметного поля власного дослідження. Слід особливо відмітити те, що аналізуючи та осмислюючи окремі види залежності, гноблення та дискримінації меншин дисертантка з успіхом показує перехресність різних способів емансипації та те, як, наприклад, боротьба за соціальне визволення перепліталась з жіночим рухом, рухом за звільнення чорношкірих рабів, емансипацією євреїв і т. п. Наприклад, «на фундаменті західноєвропейської методології виник ісламський фемінізм» (с. 81), який виступив з критикою патріархальних і матримоніальних традицій та ісламу. Такий підхід до проблеми зробив можливим та полегшив концептуалізацію емансипації як такої.

В контексті досліджуваної теми дисертантка слідом за визнаними авторами постколоніальної критики у сфері культури погоджується з тим, що розрізнення, за якими дискримінуються меншини (колір шкіри, стать, віросповідання, специфіка фізіологічної еволюції окремої раси), не є самі по собі відмінностями, які впливають на соціальний статус особистості та її

спроможність до професійного розвитку. В основі расизму лежать «расові забобони» або «расові міфи», які слід подолати. Катерині Геннадіївні особливо вдається це показати на прикладі гендеру. «Чоловічий» погляд на жінку та його домінування в суспільній свідомості, в тому числі і в свідомості жінок, якраз і робить останніх залежними в історичному минулому. Навіть аналіз домінування символічного Заходу над символічним Сходом здійснюється в категоріях «чоловічого» і «жіночого», де Захід інтерпретується в образі «чоловічого», а Схід, як упокорене «жіноче». Інший в колоніальному дискурсі, це завжди той, кого розглядають, за ким спостерігають, хто в силу такого становища перетворюється в пасивного, залежного суб'єкта вивчення або відчуження. Теорії «погляду» в значній мірі якраз і базуються на концепції Іншого (Інакшого). В цій парадигмі аналізу «свобода Іншого обмежується завжди поглядом ззовні того, хто розглядає, оцінює, об'єктивує і має владу» (с. 72).

Візуальні образи в мистецтві творяться домінантною групою суспільства, яка в силу свого статусу має можливість артикулювати свій світогляд, нав'язувати його іншим. Домінантна група встановлює нормативність, яка виражає світовідчуття та світорозуміння далеко не усіх членів суспільства. Більше того, організація суспільного життя не сприяє залежним меншинам самотійно виразити своє світобачення через мистецтво. Тому не дивно, що процес емансипації був пов'язаний з приходом в літературу та образотворче мистецтво жінок, які самі себе представляли суспільству, самі виражали свої почуття та ставлення до свого статусу і, що важливо, своєю творчістю та способом життя змінювали ситуацію, ставали суб'єктами, особистостями, подавали приклад іншим. Не стояли осторонь процесів емансипації жінок і чоловіки, оскільки звільнення від дискримінації, набуття справжньої свободи є загальним благом, а не прерогативою вузької групи людей. Тоді як в умовах колоніального дискурсу «візуальні образи в мистецтві виступають носіями панівної політичної, гендерної ідеології в культурі, в тому числі й домінуючих уявлень про гендерну і расову ідентичність, які формують людську суб'єктивність і точки «бачення» (с. 72). Визнання Іншого, його прийняття, невиключення із поняття нормативності і є змістом емансипації, яка «деконструє дискурс колоніалізму і європоцентризму і вводить конструкцію мультикультурного і поліцентричного світу» (с. 77).

Однією із причин поширення ідей емансипації пов'язане із збільшенням безпекової складової в суспільстві, що розширювало простір «приватної свободи». Все це зменшувало політичний диктат і насильство з боку держави і влади взагалі як до індивіда, так і окремих меншин, які до того піддавались дискримінації. Наслідком цього процесу стала поява децентрованого суб'єкта, який опиняється на перетині різних, але рівнозначних дискурсів, і, як зазначає дисертантка, «в цьому ракурсі емансипація може бути визначена як можливість суб'єкта «інтерпретувати» себе щодо расової та гендерної ідентичності, релігії, політичної позиції» (с.83). Таким чином, поступово дезавується колоніальне, імперське

мислення, яке втілювали «біла людина», європейська імперія, колективний Захід. Блякнуть імперці та виходять із тіні ті, хто знаходився за межею норми та цінностей. А це жінки, діти, «кольорові», інваліди і т. п. В цілому, підводячи підсумки налізу методології сучасних досліджень емансипації, авторка вірно підкреслює, що ця методологія базується на таких принципах і концептах: пом'якшення гендерних, національних та расових відмінностей і визнання культурного різноманіття, знищення практик гноблення меншин та утвердження гуманного до них ставлення, деконструкція культурних міфів та стереотипів, спрямованих на дискримінацію Іншого, а також відмова від пошуку автентичної, зразкової ідентичності.

Досліджуючи процеси емансипації, Катерина Геннадіївна яскраво показала, що «мистецтво як відображає суспільне життя, так і розкриває його приховані сторони і формує нові уявлення про світ» (с. 86). Таким чином можемо сказати, що художня свідомість через реконструкцію минулого формує образ майбутнього. В цьому її творча сила і соціальне призначення.

Другий розділ дисертації присвячений аналізу жіночої емансипації та того, як відбувалось конструювання гендерного суб'єкта в художній свідомості XIX століття. В ньому авторка на багатому фактичному матеріалі прослідковує як в художній творчості, зокрема в живописі, змінювався характер зображення жінки. Як від переважного зображення оголеного жіночого тіла художники все більше цікавляться в своїй творчості жінкою «читаючою», «музикуючою», «спортивною», «жінкою-артисткою», іншими словами, «професійною, інтелектуальною жінкою», яка представлена як цілеспрямована особистість, «для якої її робота і творчість знаходяться на першому місці, а зовсім не шлюб, не любов, не сім'я, не патріархатний спосіб життя» (с. 128-129). Перший тип зображення відбивав імперську, патріархатну ідеологію чоловічої домінації (с. 94), де жінка всього лише «об'єкт чоловічого бажання» (с. 92) та предмет «вуайєристських» фантазій (с. 93), другий – демонстрував зміни в суспільній свідомості щодо ставлення до жінки як до представника роду людського, яка не уступає чоловікові у своєму прагненні до досконалості та повноцінної участі в житті суспільства.

За тією ж логікою відбувається відображення залежного Сходу від імперського Заходу. У ставленні до Сходу застосовуються «гендерні метафори «західного» як пристойного, морального, нормативного» (с.95), а метафора «східного» ототожнюється з чимось непристойним, розпусним, ненормативним, що на підсвідомості зміцнює ідею моральної переваги європейської культури, а, відповідно, і європейського політичного домінування.

На XIX століття припадають перші виступи жінок на політичній сцені, так званий суфражистський рух. З'являються «жіночі романи», які зображають нові прагнення раніше обмежених в громадянських і особистих правах жінок, які пишуться самими жінками. Фактом суспільного життя стає творчість жінок в образотворчому мистецтві. Центральною темою творчості багатьох жінок-живописців стає соціальне й особисте життя жінки, яка прагне жити повноцінним життям, піклуючись як про сім'ю, так і про свій

особистісний саморозвиток. Однією з головних ідей у візуальній репрезентації емансипації ХІХ століття є вимога жінок «поваги своєї особистості і рівних прав» (с. 130).

До особливої теоретичної делікатності авторки слід віднести її поважне ставлення до можливостей та меж емансипації. На сторінці 80 вона солідаризується з Е. Лакло, за яким повна емансипація нездійсненна, що можливо лише пом'якшити, послабити гегемонію суб'єкта, переглянути ступінь «присутності» Іншого в різних сферах культури, але неможливо усунути протистояння між суб'єктами. Адже справжня емансипація як процес становлення суб'єктивності, усвідомлення власного «Я» вимагає фактичного існування Іншого («не-Я»), тобто свого антипода. Розгортаючи цю ідею, Катерина Геннадіївна на сторінці 141 уточнює, що жінка навіть в умовах емансипації «залишається Іншим в суспільстві, але спектр позитивних і творчих маркувань її культурного статусу і самовираження істотно розширюється» (с. 141).

Останній третій розділ дисертації присвячений аналізу дискурсу расової емансипації та його репрезентації в живописі ХІХ століття. В ньому дисертантка з'ясовує, «як використання закріпленої семантики «Сходу» як Іншого виступило художньою стратегією для конструювання етнополітичної свідомості імперій і європейської ідентичності» (с. 149). В цьому контексті більшість феноменів східної культури оцінювались негативно не тому, що були низького морального чи культурного рівня, а виключно тому, що належали іншій – чужій і ворожій культурі. Семантику «чоловічого погляду» європейця на «східне життя» імперська свідомість відтворила «в образах гаремного життя і напівоголених жіночих тіл» (с. 153). Аналогічно як маскулінний погляд в Європі, сприймав жінок як одалісок, гризеток, субреток, так імперський, європоцентричний світ маркував Схід в образах «східного гарему» як інституту сексуального рабства. Поширеними образами заморських територій були образи: «східного базару», як втілення стихійності і споживацтва (с. 156), «опіумної курильні», «східної в'язниці», «східної війни» (с. 164). Антиколоніальні війни однозначно маркувались негативно, особливо акцентувалась увага на жорстокості, яку європейці не бажали бачити в себе. Такий погляд на Схід нібито давав європейцям право на «прищеплення» населенню колонізованих територій «європейських» гуманістичних цінностей. В цілому «розрізнення Заходу зі Сходом і Європи з європейськими периферіями здійснюється в соціокультурних опозиціях «метрополія / колонія» або «центр / периферія, що рівнозначно «суб'єкт-Інший»» (с. 161). Можемо сказати, що суть емансипаторного дискурсу ХІХ століття полягає в тому, що він «репрезентує критику расового і національного гноблення, гендерної нерівності з яскраво вираженим антиколоніальним, антиімперським пафосом» (с. 164-165).

В цілому робота Катерини Геннадіївни є завершеним науковим дослідженням, виконана в рамках комплексної наукової теми кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Трансдисциплінарні дослідження в науці і культурі»

(державний реєстраційний номер 0115u001701). Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації. Сама дисертація та автореферат оформлені у відповідності з вимогами.

Новизна наукових положень і висновків обґрунтована, результати достовірні та знайшли своє відображення в опублікованих працях. Результати дослідження, положення і висновки, зроблені в дисертації, можуть бути використані для вивчення сучасних дискурсів жіночої емансипації та емансипації расових меншин, розробки нових методологічних підходів у сучасному мистецтвознавстві та курсів і навчальних програм, написання навчальних посібників з філософсько-культурологічних дисциплін. Ідеї дисертації можуть також послужити основою для розробки нового підходу до вивчення історії культури, філософії образотворчого мистецтва в частині філософсько-антропологічних та гендерних досліджень.

Визнаючи високий фаховий рівень виконаної роботи, не зайве висловити деякі зауваження та кілька думок щодо дискусійності окремих тверджень, що містяться в тексті дисертації, а саме:

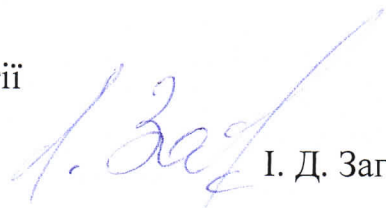
1. Розглядаючи вчення К. Маркса в контексті його ролі в теоретичному обґрунтуванні процесів емансипації, хибним видається твердження дисертантки, що «марксистська теорія ґрунтувалася на теорії природного відбору Ч. Дарвіна» (с. 57). Очевидно, авторка мала на увазі ідентичність методологічних підходів в науковій діяльності, але аж ніяк не те, про що сказано в даній цитаті.
2. Неузгодженими є також два твердження стосовно позиції К. Маркса по відношенню до релігії. З одного боку, Катерина Геннадіївна вважає, що погляд на релігію К. Маркса є «бажаний, а не примусовий інструмент соціалізації в суспільстві» (с. 60-61). З іншого, твердить, що «К. Маркс наполягає на повному розриві зв'язку між політичними питаннями з питаннями релігійними» (с. 61).
3. Очевидно, що з огляду на сучасну трактовку термінів «руський» і «русский» вживання в українському перекладі поняття «русская женщина» як «руська жінка» (с. 50) при аналізі наукових праць російських авторів Н. Пушкарьової і О. Здравомислової не є коректним.
4. Дискусійним або таким, що вимагає подальшого дослідження є твердження про емансипацію «як можливість суб'єкта «інтерпретувати» себе щодо расової та гендерної ідентичності, релігії, політичної позиції» (с. 83). Не заперечуючи самого факту такої свободи, все ж постає питання про межі такої можливості. Мова про те, чи може вільний вибір ідентичності окремим індивідом стати принципом існування спільноти і тих, хто залишається їй вірним.

Однак, слід зазначити, що висловлені зауваження та побажання подальшого розвитку ідей, закладених в дослідженні, не впливають на

високий теоретичний рівень дисертації. Можна лише порекомендувати усім, хто цікавиться теоретичними проблемами емансипації та їх відображенням в художній свідомості прочитати як саму дисертацію, так і познайомитись з літературними творами та творами образотворчого мистецтва, в яких відбувалось і відбувається осмислення емансипації та різних форм дискримінації та залежності.

Дисертація Фісун Катерини Геннадіївни «Гендерна та расова емансипація в художній свідомості XIX століття: філософсько-антропологічний аналіз» відповідає вимогам пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 року, а її авторка присвоєння вченого ступеню кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури.

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології
Українського державного університету
залізничного транспорту (м. Харків)

І. Д. Загрійчук

